

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ В ХІХ СТ. ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ВИВЧЕННІ СВІТУ ДИТИНИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Тетяна ОКОЛЬНИЧА (Кіровоград)

У зв'язку з корінними соціально-економічними змінами в житті країни спостерігається відчутний інтерес до виробленої упродовж віків народної практики виховання підростаючих поколінь. Загострюється проблема подальшого дослідження та практичного використання позитивного досвіду української народної педагогіки, тому що у народній філософії сконцентровано мудрість поколінь, яка прийшла у наш день крізь століття. Концептуальний аналіз проблем національного виховання переконує в тому, що демократизація, гуманізація, гуманітаризація в цій сфері неможливі без відродження кьлтурно-історичних, виховних традицій і національно-педагогічних систем. Єдність історичного і етнопедагогічного дає змогу запезпечити єдність досягнень української народної

педагогіки та педагогічної науки. Завжди актуальним предметом для вивчення є світ дитини та способи її виховання, адже незнаючи як народ виховував своїх дітей, неможливо зрозуміти ні його спосіб життя, ні особливостей його соціальної історії.

Світ дитини в широкому значенні тлумачиться вченими як все, що створено людським суспільством для дітей і дітьми; у вужчому – смисловий простір цінностей, установок, способів діяльності і форм спілкування, що функціонують у дитячих суспільствах в тій чи іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку. Це окремий світ, який створювало дитяче суспільство протягом всього соціогенезу. До складових світу дитини належать: традиційні народні ігри (хороводи, рухливі ігри, змагання,

рольові ігри тощо); дитячий фольклор, гумор; дитячий правовий кодекс (ознаки власності, отримання боргів, обміни, право старшинства і опікунське право в різновікових групах); дитяча магія і міфотворчість («чари» проти везучого, закликання сил природи для виконання бажань); естетичні уявлення дітей (виготовлення власноруч іграшок, віночків і букетів, малюнки і ліплення лепка, «секрети»); релігійні уявлення.

В XIX столітті активізується дослідження світу дитини, цьому процесу сприяли не лише професійні педагоги – значний вклад у вивчення цієї проблеми вносять етнографи, тому що будь-яке описання життя народу принципово неможливе без урахування його сімейно-побутових інституцій, способів виховання дітей. Для вивчення специфіки виховання дітей східних слов'ян важливими є різноманітні обряди, описання одягу, дитячих меблів, умов проживання, ігор, іграшок, участі дітей у громадському житті общини. Цінність етнографічних джерел зменшується із наближенням до сучасності. Найвагомішими для дослідження особливостей виховання дітей східних слов'ян є записи зроблені в дореформеній Російській імперії (до 1860р.), оскільки вони містять найбільш архаїчні форми, які в подальшому забуваються.

XIX ст. – це період початку переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії. В Україні з XIX ст. з'являються матеріали з дитинознавства.

Джерелами для вивчення етнографічних досліджень народно-педагогічних поглядів наших пращурів слугують матеріали періодичних видань XIX - початку XX століття: науково-популярного журналу "Київская старина", педагогічного журналу "Русская мысль", "Вестник воспитания", видання Колегії Павла Галагана "Педагогічна думка", газети "Черниговский листок", "Черниговские губернские ведомости", земські збірники Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Початок народно-педагогічної історіографії заклали наукові праці Г.С.Виноградова «Народна педагогіка» (1926р.), Н.Заглади «Побут селянської дитини» (1926р.), В.Я.Струмінського «Педагогика Киевской Руси как предмет исторического изучения» (1940р.)

Науковці першої половини XIX ст. досліджували побут української дитини (весняні ігри, хороводи, дитячі розваги, пов'язані з народним календарем) як фрагмент дорослого побуту і культури. В розвідках етнографів зустрічаються описи методів і засобів виховання дітей, характеру їхніх взаємин з дорослими та між собою, типів обрядів переходу з однієї вікової стадії в іншу. Важливе значення для

активізації інтересу до народної культури, яка є джерелом вивчення народно-педагогічних поглядів наших пращурів, мала праця видатного слов'янського народознавця Зоріана Доленги-Ходаковського, зокрема його дослідницькі мандрівки по Україні та публікація трактату "Про дохристиянську Слов'янщину" (1818р.). Його заклики збирати і вивчати пам'ятки "з-під сільської стріхи" захопили багатьох сучасників.

У 20-30-х роках складаються три основні осередки науково-літературного руху в Україні - у Харкові, Києві та Львові. З ними великою мірою пов'язаний і розвиток етнографічного вивчення українців. Їх роль полягала в активізації й організації народознавчої роботи в різних регіонах України.

Харківський університет, відкритий в 1805р., став центром збирання і дослідження зразків матеріальної і духовної культури українців. Професор Гліб Успенський видав цінну працю "Опыт повествования о древностях русских" (1811-1812pp.) і висунув питання перед університетською радою про необхідність збирання місцевих етнографічних матеріалів, написавши при цьому спеціальні поради. Готували альбом українського одягу, збирали колекції старовинних речей для музею, видавали журнал "Украинский вестник".

У харківському гуртку "любителів української народності" розгорнув діяльність Ізмаїл Срезневський. Тут він написав історико-етнографічні та фольклористичні праці, які стали основою для вивчення народно-педагогічних поглядів наших пращурів.

В Києві інтерес до української етнографії, розвивався завдяки відкриттю університету (1834р.) і діяльності його першого ректора Михайла Максимовича. Важлива роль у цьому питанні також належить "Тимчасовому комітету для пошуків старожитностей у м. Києві" (1835р.), "Музею старожитностей" при університеті (1834р.), "Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів" (1843р.). Українознавче спрямування досліджень київського осередку вчених посилювалося з участю в ньому М. Костомарова, П. Куліша, О. Марковича, особливо Т. Шевченка, котрий прагнув показати світові культуру і побут українців.

Львівський українознавчий осередок, що склався на початку 30-х років навколо діячів "Руської трійці" (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), не лише започаткував на західноукраїнських землях нову українську літературу на народній основі ("Русалка Дністровая", 1837р.), а й став ініціатором, організатором розгортання широкої народознавчої роботи в цьому регіоні. До збору і вивчення пам'яток народної матеріальної і

духовної культури, мови, фольклору було залучено чимало інтелігенції на місцях (переважно духовенство); практикувалися спеціальні народознавчі мандрівки з певною програмою у Галичині, Закарпатті та Буковині.

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість праць з першої половини XIX ст., з яких дізнаємося про народні традиції виживання, залишалася в рукописах або публікувалися польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі помітними явищами були опис народного весілля з піснями Й. Лозинського ("Руское весіле", 1835р.), збірники українських пісень М. Цертелева (1818р.), М. Максимовича (1827р., 1834р., 1849р.), збірка українських приказок і прислів'їв Г. Ількевича (1841р.), збірники українських пісень з Галичини поляків Вацлава з Олеська (1833р.) і Жеготи Паулі (1839-1840рр.) та інші книги [2].

В українській етнографії 20-40-х років переважав метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису. Водночас простежується виразне посилення дослідницького зацікавлення звертанням до порівняльно-історичного вивчення матеріалу, розгляду його в загальноукраїнському контексті. Так, діячі "Руської трійці", територіально обмежені в своїх народознавчих дослідженнях західноукраїнським регіоном, намагалися розглядати різні місцеві явища народного побуту і культури в широкому порівняльному зв'язку з іншими регіонами України, усвідомлюючи їх етнічну єдність.

Хоч етнографічне вивчення і надалі тісно поєднане з краєзнавством, історією, дослідженням народної мови і фольклору, в ньому зростає повсякчас увага до складових народної педагогіки: до виробничого, сімейного і громадського побуту народу, звичаїв, вірувань, традиційних знань, ремесел, будівництва, одягу, їжі. До важливих видань належать два томи "Записок о Южной Руси" П. Куліша (1856-1857рр.), дослідження І. Данилевського про українських чумаків (1857р.), М. Маркевича про українські народні звичаї та їжу (1860р.), О. Торонського про лемків (1860р.), І. Галька "Народні звичаї і обряди з-над Збруча" (1861р.), монографія Г. Бідерманна про закарпатських українців (1862р.), праця О. Потебні "О мифическом значении некоторых обрядов й поверий" (1865р.) та інші публікації цього відомого вченого. Науковий інтерес викликає спроба Є. Покровського в етнографічному та педагогічному плані проаналізувати дитячі ігри та їх роль у фізичному вихованні [3].

На західноукраїнських землях вивчення народного побуту і культури поживалося у зв'язку з появою української періодики (газета "Слово", журнали "Вечорниці", "Мета",

"Ластівка", "Правда", "Буковинская зоря" та ін.). На їх сторінках систематично друкували етнографічні матеріали, здебільшого описи народних звичаїв, обрядів, повір'їв, а також присвячені їм дослідження. У 60-70-х роках зміцнилися зв'язки і співпраця у сфері народознавства західноукраїнських і надніпрянських вчених.

Поглиблення інтересу до дитячого побуту починається з 60-х років XIX ст. і пов'язане з загальним розвитком етнографії та з зверненням педагогічної науки до кращих традицій народної педагогіки.

У 50-60-х роках важлива роль в організації науково-етнографічної діяльності в Україні належить заснованій у Києві 1851 р. "Комісії для опису губерній Київського учбового округу", зокрема її етнографічному відділенню. В цій комісії брали участь відомі вчені М. Максимович, М. Іванишев, М. Маркевич, Д. Журавський, А. Метлинський, письменник і етнограф А. Афанасьєв-Чужбинський. Вона розробила і розповсюдила спеціальну етнографічну програму (1854р.), організувала низку експедицій для етнографічного дослідження населення центральної України. Було зібрано великий матеріал і підготовлено серйозні дослідження, розгорнулася, зокрема, велика і плідна діяльність француза за походженням Дем'яна Делафліза, який створив дев'ять альбомів з описами побуту українців Київщини та Чернігівщини. У праці М. Максимовича «Дни и месяцы украинского селянина» (1860р.) читач уперше знайомиться з дитячими приспівками, виконуваними під час купання: «Чортюк, чортюк», «Коте, коте» та закличками «Дощику, дощику», «Бий, дзвоне, бий». Ігри дітей та підлітків потрапили також до збірок М. Маркевича та А. Свидницького.

В 1873-1876 рр. у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його головою було обрано Гр. Галагана, але фактичним його організатором і керівником став видатний український етнограф Павло Чубинський (1839-1884рр.). У 1869-1870 рр. П. Чубинський провів три експедиції в Україну. Джерельні матеріали і дослідження експедиції стали основою фундаментальної семитомної (в дев'яти книгах) праці "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" (1872-1878рр.). Велика роль у збиранні та редагуванні матеріалів цього видання належала Миколі Костомарову, який, по суті, довів цю роботу до завершення вже після видання царського указу 1876 р. і закриття відділу. Було видано понад 4 тис. пісень, казок, описів весіль, записів про народний побут, звичаєве право, національні меншини, статистичні відомості.

До першого тому ввійшли вірування, народні забобони, приказки, загадки і чари, другого - казки й анекдоти; третього - народний календар, веснянки, обжинки, колядки; четвертого – родини, христини, весілля й поховання; п'ятого - народні пісні; шостого - юридичні звичаї; сьомого - етнографічні матеріали про представників інших народів, які проживали в Україні.

Зазначимо, що П. Чубинський, М. Костомаров і В. Антонович не лише брали активну участь в організації і діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (В. Антонович 1875 р. був обраний головою відділення), а й написали низку цінних етнографічно-фольклористичних праць. Так, П. Чубинський видав у Петербурзі "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии" (1869р.).

У праці М. Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст.» (1887р.) знаходимо опис дитячого побуту та зразки фольклору. Цікаві факти містять дослідження князя А.Терещенка («Быт русского народа», 1846р.).

До нового покоління вчених, котрі розглядали етнографію як відображення народно-педагогічних поглядів народу належав М. Драгоманов. Розпочавши ще в київський період життя величезну працю, спрямовану на збір публікації етнографічного матеріалу у Женеві та Софії М. Драгоманов опублікував низку досліджень і методично-теоретичних етнологічних праць, зокрема "Науковий метод в етнографії" (1888р.), "Для починаючих фольклористів на Україні" та багато інших. Деякі з них згодом видав М. Павлик у чотиритомнику під назвою "Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство" (1889-1907рр.).

У 80-х на початку 90-х років з'явилися перші широкі огляди історії української етнографії (разом з фольклористикою): присвячені цій темі третій том праці російського вченого О. Пипіна "История русской этнографии" ("Этнография малорусская", 1891р.) і четвертий том історії української літератури Омеляна Огоновського "Етнографія" (1894р.).

Дев'яності роки XIX - початок XX ст. - період чи не найінтенсивнішого і продуктивного розвитку української гуманітарної науки. Він пов'язаний з піднесенням суспільно-політичної активності народних мас, інтенсивним процесом зростання національної свідомості в усіх частинах України, з діяльністю заснованого 1873 р. у Львові Літературного Товариства ім. Шевченка, реорганізованого 1892 р. у Наукове товариство ім. Шевченка, яке згуртувало плеяду

видатних українських вчених-гуманітаріїв на чолі з Іваном Франком, Михайлом Грушевським, Володимиром Гнатюком і Федором Вовком.

У 80-90-ті роки XIX ст. дитячий фольклор з'являється на сторінках часописів «Киевская старина», «Етнографическое обозрение», «Етнографічний збірник», «Харьковский сборник».

У 1890 році І. Манжура видає зібрані «Сказки, пословицы и т.п., зап. в Екатеринославской и Харьковской губерниях», цікавою і новою порівняно з попередніми збірками є вміщені тут тлумачення снів, що стосуються дітей.

Чимало нового матеріалу стосовно особливостей дитячої субкультури містить праця В.Ястребова (1894р.) «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губерний». У розділі «Суевєрия и обряды» описані фрагменти дитячого побуту: «приготування» і вживання рослин в їжу з відповідними примовками; прикраси та іграшки з кульбаби, шипшини, кураю, очерету, які діти собі майструють, дитячі ігри, різні за характером – наслідувальні (весілля, похорон), ігри-жарту, розраховані на необізнаність чи легковірність товариша, ігри традиційні з певними правилами чи ustalеним змістом.

Крім вищезгаданих матеріалів з Херсонщини, «Киевская старина» надала свої сторінки для публікацій ще кількох добірок. Автор збірки «Малорусские народные игры окрестностей Переяслава» С.Ісаєвич (1887р.) зазначає, що крім гігієнічного значення ігор як універсальної гімнастики, багатий тут і виховний, моральний момент [5].

Чималий внесок у збирання українського дитячого фольклору та етнографії зробив інспектор народних шкіл П. Іванов. Одна з його збірок - «Игры крестьянских детей в Купянском уезде», яка й досі лишається найбагатшим зібранням українських дитячих ігор, містила 94 зразки лише з одного повіту Харківської губернії. Упорядник поділив їх на 11 розділів, виходячи з кількох принципів: наявності того чи іншого знаряддя у грі - м'яча, ножа, палиці; основного логічного змісту - крадіжка, купівля-продаж; спортивного змісту - квач, ворон, горю-дуба; окремим розділом подано ігри з діалогами, приспівками, піснями.

Значно збагатив уявлення про особливості життя дітей наших пращурів «Етнографічний збірник» (1898р.). Уміщений тут етнографічний нарис М.Дерлиці «Селянські діти» поряд з оглядом звичаїв, пов'язаних із новонародженою дитиною, містив фольклорний матеріал з

Тернопільського, Бродівського, Стрийського та Долинського повітів.

В 1890 р. вперше дослідники Д. Булгаковский та Г. Пинчук звертають увагу на приказки, пісні, загадки, обряди, виокремлюючи їх виховне значення.

Новий етап української етнографії зумовлювався і визначався підвищенням наукового рівня вивчення народної культури і побуту. Численні матеріали з української етнографії друкувалися з 1892 р. в "Записках Наукового товариства ім. Шевченка".

Отже, використовуючи етнографічні матеріали ми дізнаємося про різноманітні обряди, одяг, дитячі меблі, умови проживання, ігри, іграшки, участь дітей у громадському житті общини, що є основою для вивчення специфіки виховання дітей наших пращурів. В XIX ст. більша частина записів етнографів була опублікована. Проте бракувало докладного

аналізу віднайденого матеріалу та формування цілісного уявлення про світ дитини на різних етапах її дорослішання.

БІБЛІОГРАФІЯ

- 1.Сумцов Н.Ф. Культурное переживание / Н.Ф.Сумцов. – К.,1890. – 403с.
- 2.Лебедев А.С. Кладбище рукописей /А.С.Лебедев // Наука в Украине. – К., 1922. – №3. – С.27
- 3.Кирко А. Этнографический взгляд/А.Кирко. – М., Вестник Имп.РГО,1857.– Т.20.– 456с.
- 4.Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – 279с.
- 5.Исаевич С.Н. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава /КС// (Передмова В. Горленка), 1887– С. 451–454//КС. - 1887.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Окольнічча Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження історико-педагогічних процесів України.